

Landbokulturen fra storhed i 1950'erne til velfærdssamfund, kommunalreformer og perifer position

Da velfærdssamfundet foldede sig ud, blev livet på landet udfordret. En gammel selvstændigheds- og selvforsørgelseskultur tabte bæredygtighed, og landbokulturen mistede sin hidtil selvindlysende status. Fra 1960'erne satte således en stærk urbanisering og bureaukratisering ind, der blandt andet fandt udtryk i etableringen af de såkaldte storkommuner. De gamle landsogne blev slidt, så det, der engang var midten af Danmark, nu blev 'udkantsdanmark', som det nedladende kaldes. Artiklen rummer en analyse og karakteristik af denne historie, hvor livet på landet forandrer sig fra at være noget meget centralt og værdibærende i dansk selvforståelse og nationalkultur til at blive såkaldte økonomiske, kulturelle og sociale 'udkanter'. Artiklen rummer desuden en karakteristik af den indflydelse de to kommunalreformer fra henholdsvis 1970 og 2007 har haft på udviklingen i – eller afviklingen af – de såkaldte yderområder og for en række mellemstore byer i særdeleshed.

Barndommens hus

Her i et indledende afsnit vandrer jeg ad 'memory lane' – en tur tilbage til min barndoms forsamlingshus, der var central i den landsby og dermed det stykke andels-landbo-Danmark, hvor jeg er vokset op.¹ En af mine første erindringer fra barndommens forsamlingshus i Grimstrup mellem Varde og Esbjerg er præget af rædsel! Jeg har vel været fem år og deltog sammen med min mor og mine ældre søskende i den traditionelle juletræsfest, der altid blev afholdt i 'æ' forsamlingshus tredje juledag. Der stod et kæmpestort juletræ midt på gulvet i salen, pyntet med engle, dannebrogssflag og lys. Vi dansede i kæder om det, og jeg klæbede mig til min mor, for jeg var skræmt af alle de mennesker, der her var forsamlede. Så kom julemanden ind med stort hvidt skæg og kørende en trillebør med en sæk med godteposer. Han stilede direkte mod mig og sagde med dyb julemandsstemme: "Du ska' da ha' en pu'es". Jeg havde aldrig set en levende julemand før, og da slet ikke en, der henvendte sig direkte til mig, så jeg stak i et hyl. Min mor trøstede med, at det "da bår' er Jens Barber, der er klæj uj". Siden fik jeg mange gode oplevelser i dette hus, herunder ved foreningslivets baller, da den tid kom! Det er en anden historie – og jeg spiste skam den appelsin og de godter, julemanden, alias Jens Barber, havde i posen hin juletræsaften ude på landet.

Figur 1. Grimstrup forsamlingshus, som det ser ud i dag. Huset er opført i 1910 for lokale midler, der blev indsamlet i form af andelsbeviser. Det er ombygget flere gange, men har stadig sit præg af Skønvirke (kilde: Grimstrup Sognearkiv).

Byen er i dag præget af parcelhuse, så den gamle kerne kan være svær at finde. Der er imidlertid stadig liv i forsamlingshuset, der er renoveret og ligger i landsbyens nordøstlige hjørne øst for kirken og kirkegården. Det er bygget i 1910 i røde sten. Finansieringen bag byggeriet var, som for de fleste forsamlingshuse fra den store byggetid mellem 1880 og 1910, skaffet til veje gennem lokale aktier eller andelsbeviser. Huset havde dengang form som Thors hammer på den måde, at køkkenet og lille sal var 'hammerhoved', mens "æ stur' sal" udgjorde vinklen eller skaftet. Jeg tror nu ikke, der på den måde var tænkt på Mjølner,² men der var dog træk af den nationalt-folkelige stil, som også folkehøjskolerne ofte afspejlede; en interessant blanding af tysk inspiration i Jugendstilens danske udgave, Skønvirke, nordisk mytologi og nationale symboler. Fra stentrappen gik man ind i en stor, ofte kold entre med hattehylder og garderobe.³ Herfra gik en trappe i terrazzo ned til toiletterne med D til den ene side og H til den anden. På H var der et langt pissoir i blankt metal, og jeg har stadig stanken af urin og grønne kugler, der skulle desinficere, i næsen. Man

kunne fra entreen gå op ad en trappe med balustre, og heroppe befandt sig en lidt finere garderobe, der var knap så kold som entreen.

Fra entreen eller forstuen kunne man gå i “æ lille sal”, som kunne rumme cirka 40 personer til møder og kaffebord, og herfra var der adgang til køkkenet, der dengang var udstyret med et stort komfur i støbejern, der blev fyret op med brænde og såkaldt formbrændsel, der var lokalt fremstillede briketter af stampet tørvemuld. Herude i køkkenet herskede Signe Barber, hvis mand var Jens, ham der var julemanden, men som også var den lokale barber eller frisør, som de blærede kaldte ham. Signe og Jens var værtsfolk og styrede huset. Ofte var der hidkaldt en ’køks’, som de særlige koner med forstand på suppe, steg og is blev kaldt.

Inde i “æ stur’ sal” stod en kæmpemæssig kakkelovn i metal, som om vinteren åd enorme mængder af træ og formbrændsel, som var det lokale, foretrukne brændsel, fordi egnen var rig på skov og tørvemoser. Den store ovn kunne blive næsten rødglødende, og den var uafskærmet, så den skulle man ikke komme for nær. På den ene langvæg, nordvæggen, sad ribberne, som vi blev herset op i og ned af, og som vi skulle kunne lave håndstand op mod, når vi havde gymnastik i skolen. Gymnastikken foregik jo her i huset. Salen var uopvarmet i skoletimerne, og bad var der ikke noget af. Redskaberne til gymnastikken: buk, hest, springbræt og rullemåtte blev sammen med bænke og stole og tunge borde opbevaret i den karakteristiske halvkælder under scenen. Væggen med ribberne havde af gode grunde vinduer siddende højt oppe, hvilket var med til at give disse huse deres karakteristiske præg. Der skulle være ribbehøjde under vinduerne. Den anden væg, sydvæggen, havde almindelige vinduer med dannebrogssprosser. Når den frivillige gymnastiks pige- og karlehold gav opvisning i foråret og marcherede ind til “I alle de riger og lande”, sad vi klar på hårde bænkerækker langs sydvæggen, så der var plads til indmarchen med fanen i spidsen fra lillesalen. Så fulgte gulvøvelser, spring over buk, dernæst blev måtten rullet ud og dannede scene for kraftspring med salto for de få, som kunne det, og dernæst var der håndstandsøvelser mod rib. Her havde tjenestekarle og piger fra gårdene lejlighed til at vise sig frem og brillere, og måske kunne det udnyttes på balkortet ved det bal, som fulgte samme aften.

Scenen var et stykke historie for sig. Man gik gennem en lille dør ved den ene side og kunne så forsvinde ind bag et sindrigt system af kulisser og scenetæpper, der var malet som bjerge i Tyrol med fjerne slotte og floder. Scenens bagvæg kunne vendes, så den bar billeder enten af facaden af en stråtækt bondegård med stokroser eller af noget, der skulle forestille indgangspartiet til et slot. I disse omgivelser blev der spillet dilettant. Der var stuvende fuldt den aften, vinterens stykke skulle gå over scenen, for hvad havde de nu fundet på? Og kunne man kende ham omme fra Ibsens – eller Alfred og Jutta, der altid

havde sjove roller? Her har jeg haft store stunder i selskab med Jeppe Aakjær, Hostrup, Holberg, Morten Korch og en hel del flere, først på bænke, sikkert placeret ved min mors skørter, siden selv på scenen, såmænd.

I den anden ende af “æ stur’ sal” kunne to foldevægge åbnes og skubbes væk, så de to sale blev til en, dog med en bærende væg og lagune til kakkelovnen midt i. På væggene hang Dannebrog og foreningsfaner til den ene side og fotografier af Kong Christian X og Dronning Alexandrine samt af Kong Frederik IX og Dronning Ingrid til den anden. Grundtvig og J. C. Christensen sad i glas og ramme ved udgangen til køkkenet. Loftet i salen var hvælvet og beklædt med lister, som gav en god akustik. Øverst på væggene løb hele vejen rundt en frise med stiliserede løv-, vin- eller blomsterranker. Jo, det var et nationalt og et folkeligt hus med nogle af de symboler, som parallelt fandtes på eksempelvis Askov Højskole, Rødning Højskole og Skibelund Krat, der ikke var langt borte.

Grimstrup Forsamlingshus dannede rammen om mange oplevelser, også fra den lidt trælse skolegymnastik. Der blev holdt juletræsfejt, fastelavn, skoleafslutning med dans, ungdomsgymnastik, dilettant, bankospil, der gik under navnet andespil, foredrag, filmaftner, lysbilledforedrag om fremmede lande og steder og bal, arrangeret af Venstres Ungdom eller af den lokale ungdoms- og idrætsforening under De Danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger. Det var foreninger, man ikke kunne stå uden for, hvis man ville opfattes som en normal person i det lille samfund. Der blev holdt møder og generalforsamlinger med kaffe og kringle. Og der blev holdt fester: bryllup, sølvbryllup, guldbryllup og så videre. Forsamlingshusets nabo var det lille andelsfrysehus samt, som nævnt, kirken og kirkegården. Der gik en sti bag om huset, langs med kirkegårdsdiget, som førte til den to-klassede skoles gård. På samme side af landevejen lå sparekassen, barberens butik, dyrlægens hus, tømrer Villys værksted og et eller to huse mere. Overfor, på den anden side af landevejen, som var Hovedvej 1, lå brugsforeningen, smedjen, bageren og flere butikker. Desuden endnu et samlingshus, nemlig missionshuset, som jeg aldrig kom i, for det var jo “æ missionsfolk djer hus”. Jeg kan derfor ikke beskrive det, men det havde en smuk gavl med inskription. Det karakteristiske sognebondelandskab var endnu intakt i 1950’erne.

Dansk landbrug i en udkant

Det særlige andelslandskab, jeg her har skildret et hjørne af, bestod fra omkring 1880 til omkring 1960, hvorefter det forvandlede sig med stor hastighed. Det nye, danske landbrug, der etablerede sig i årene omkring 1880’erne, og som byggede på blandt andet andelssamvirkets principper, satte således historiske spor. Disse spor kan man stadig betragte og følge i landskabet i form af markplaner, bygninger, byer med videre, men det er også spor, der er synlige i bevidsthedshistorien og dermed væsentlige for dansk identitet. Denne land-

bokultur havde som sagt sin tid fra omkring 1880 til omkring 1960. Det var andelslandmandens epoke. Erhvervet rejste sig af en krisesituation med omlægning til animalsk produktion og organiseringen af den økonomiske andelsbevægelse som løftestænger. Desuden placerede landbruget sig som midtpunkt for en sognebondekultur og i en folkelig oplysningsbevægelse, der, foruden af de nyetablerede folkehøjskoler, forvaltedes lokalt i et voksende net af foreningsvirksomhed.⁴ Mange danskere er stadig præget af den tænkning og de værdier, som blev skabt i andelslandbruget med tilhørende 'system' af landsbyer, stationsbyer og mellembyer.⁵ Landbruget var frem til 1950'erne ikke bare et erhverv i Danmark, men sammen med et kirkeligt og folkeligt miljø centrum for en særlig livsform. I de følgende årtier forvandlede livet på landet sig imidlertid dramatisk med stor afvandring og ændringer i hverdagslivet.

Nutidens danske landbrugere er således i dag blevet fremmede i det landskab, der engang var deres. Det, der engang var midten af landet, er nu udkant. Sådan har den store fortælling om danskernes hovederhverv, væsensrod og udgangspunkt i løbet af to slægtled slået knude på sig selv. Den fortælling, som var central i dansk identitet, er blevet et udkantsdrama. Det udtrykkes her i en refleksion i romanen *Mærkedage*, hvor Jens Smærup Sørensen formidler den store forandring på landet ved at skildre tre mærkedage og deres kulturelle kontekst i den lille himmerlandske landsby Staun, der ligger ved Limfjorden:

“1960. Det var det år Søren Lundbæk blev konfirmeret. Og fik det fotografiapparat han havde ønsket sig. Dagen efter konfirmationen begyndte han at tage billeder rundt omkring i byen og oppe i bakkerne og nede langs stranden. Han fandt hjørner mellem husene og punkter i landskabet hvorfra han kunne have mest med i søgeren. I løbet af et par måneder affotograferede han hele sit lille hjemlige univers på alle ledder og kanter. Som om han anede at det om et øjeblik ville forsvinde.

Hvad han naturligvis ikke gjorde. Det var bare hvad der skete. Både byen og landskabet forsvandt. Det blev alt sammen – som enhver inden så længe skulle mere end ane – fjernet fra Jordens overflade, hver en stump af det, der hidtil havde været. Det hele smuldrede, faldt fra hinanden, det røg ud af tiden, sank væk i et frossent mørke, skulle aldrig mere vise sig i live.

For 1960 var jo også det år da landsbyen måtte vige sin plads som den vigtigste by i landet. Hvor landbruget for første gang i tusinder af år ikke længere var et større erhverv end alle andre tilsammen. Hvor Staun som et samfund og en verden i sig selv gik under, for så småt, og som alle andre landsbyer, at blive til en afsides og forhutlet lille bebyggelse i den globale metropol.”⁶

Figur 2. Luftfoto fra 1990 af Viby på Hindsholm nord for Kerteminde på Fyn. Landsbyen strækker sig på klassisk vis langs en landevej og rummer gårde, kirke, forsamlingshus samt nu nedlagt frysehus, skole, brugsforening (Kilde: Foto: Anders Myrtue, Odense Bys Museer).

Omkring 1950, Smærup Sørensen siger 1960, var landbruget økonomisk set et større erhverv end alle andre tilsammen i dette land. Der var mere end 220.000 selvstændige landbrug, som dannede hjemsted og grundlag for en familie plus ansatte, og landbruget var leverandør af råvarer til en lang række industrielle erhverv. I dag er der omkring 14.000 egentlige produktionslandbrug.⁷ De er til gengæld mastodonter, som hviler på utallige sammenlægninger, og som derfor har tømt området for naboer. Det er en bevægelse fra centrum til periferi. Landbrugets, bøndernes livsform var central i den fortælling, danskerne delte. Vi blev født, boede og levede der. Eller vi kom der fra. Omkring 1950 var halv-

delen af alle med bopæl i København født på landet, eller deres forældre var. Det var derfor ikke så underligt, Morten Korchs bøger og film havde gennemslag netop i 1950'erne og 60'erne. De nostalgiske glødetråde lyste i erindrings pærer. Bedstefar og bedstemor boede på landet! Sådan var det konkret for tusinder af børn i de større byer.

Landboens livsform og erhvervet udgjorde én sammenhængende fortælling. Gården var midte og i nærheden lå landsbyen med service, kirke, skole. Lidt længere væk stationsbyen med andelsmejeri og maskinhandler. Købstaden et tag længere borte med tøjbutikker og andet, man frekventerede et par gange om året. Herunder doktor Hansen, sagføreren og fine folk. Hverdagsliv, foreningsliv, kristendom, dannelsesveje, institutioner var præget af dette udgangspunkt. Der var flere slags liv i Danmark, som havde lige værdighed: borgerne, arbejderne, embedsstanden inde i byen. Bønderne, store og små, handlende og håndværkere ude på landet. De var forankrede i hver deres fortælling, verdensopfattelse og værdighedsskala.

Landbruget blev, som alle erhverv, udsat for voldsom økonomisk og teknologisk omkalfatring. Man mekaniserede, specialiserede, intensiverede, centraliserede, og titusinder afvandrede landbruget, så grundlaget under landsbyerne og stationsbyer forsvandt. De nye generationer af svine-, plante- og mælkeproducenter forandrede fortællingen fra traditionsbærende landbokultur til moderne erhvervskultur. Det hele liv, gården som familiens midte og landsbyen med forsamlingshuset, sognekirken og så videre, blev fortrængt i fortællingen, mens bundlinje, investering, dækningsbidrag blev de nye narrativer.⁸

Fra og med 1960'erne voksede byerne i Danmark på en ny måde. I stedet for tætte midtbyer, brokvarterer, så vandrede de nye, materielt mere velstående familier snarere ud i periferiens lys og luft. Parcelhus-Danmark foldede sig ud i stor skala. Byerne flød i kraft af og i form af disse parcelhusbyggerier helt konkret og fysisk ud over landdistrikterne. Også i mere overført betydning flød byerne ud over tidligere grænser. Den traditionelle indvandring fra land til by vendte i en vis forstand, for nu bredte den bymæssige livsstil, urbaniseringen gennem medier som TV, gennem større adgang til uddannelser og meget andet, sig ud over det ganske land. Vi blev pendlere fra sovebyer til industrikvartererne eller midtbyernes arbejdspladser.⁹

De kulturelle grænser, forskellene mellem land og by blev mindre. De urbane livstile vandt over provinsens. I denne forvandling forsvandt sammenhængskraften i den traditionelle landbokultur. De nye erhvervsfolk ude på produktionsanlæggene, før kaldet gårde, centraliserede og økonomiserede og udviklede et nyt, højteknologisk og it-baseret erhverv med jord og dyr som produktionsenheder. Denne generation af erhvervsfolk identificerer sig ikke med nostalgiske billeder eller Højskolesangbogens skildringer af livet blandt bøn-

der! Det gør snarere de mennesker, som bor i byernes periferi. De er afvandret landbruget derude gennem generationer, så at sige, og nu er de flyttet ud på Solsortevej eller Markskellet eller Rugvej, hvor de bor 'nabo til miljøet', som Jens Smærup Sørensen siger det et sted i romanen *Byggeri* fra 1973. Her trives en fortælling om det 'rigtige liv' ude på landet. TV-Bonderøvens 'simple life' er et eksempel.

Livet på landet udgør en myte om modsætning til det stressende liv i velfærdssamfundets centrifuge. Vi synger gerne af Højskolesangbogen, som er Danmarks vigtigste kanon, vi elsker landet derude, for solnedgangen og kløvermarken, hvor koen gumler, er sindbillede på det, vi næsten har glemt, vi kunne huske. Så landbokulturen er en historie, der fortælles i de urbane miljøer, mens de erhvervsdrivende på produktionsanlæggene ude ved Tønder Marsk ikke reproducerer den nostalgi. Landbokulturen lever altså som en hjemløs historie i byerne, mens landbrugerne er en slags hjemløse i deres eget landskab, som kæmper for at få lov til at fortælle deres moderne historie om overlevelse, rentebyrder og overbelåning.

Byens blik på landbruget er ikke altid lige venligt! For når blikket er præget af skønmaleri, og fortællingen er den om at 'det er så dejligt ude på landet', så er en gyllevogn eller pesticidprøjter eller billeder af dyr i bindsler og bure gift for øjet. Samtidig vedligeholdt landbruget og især dets organisationer i mange år en historie om, at andre ikke skulle blande sig i landbrugets forhold. Det var en farlig fortælling, som har gjort skade for landbruget selv. For de 95 % af befolkningen er ikke landmænd, men derimod nok landskabs- og fødevareforbrugere. Vore stemmer er afgørende for landbruget. Der er derfor brug for en fortælling, som kan rumme det moderne samspil mellem det urbane og det agrare. Den store fortælling om danernes bedrifter på marken er slidt. Desværre uden at en ny rigtig har foldet sig ud. Det var en ny fortælling om landbrug og livet på landet, der ville kunne rukke ved 'udkantsdanmark'.¹⁰

To sprog- og erfaringssystemer

Landboens livsverden formede sig i en slags særkultur, der på afgørende punkter adskilte sig fra de fleste byboendes levevis. Imidlertid bryder denne særkultur stort set sammen i løbet af tiårene fra omkring 1950 til omkring 1970. Den integreres i den velstandsekspllosion og urbanisering, som følger med den teknologiske og økonomiske udvikling i efterkrigstidens Danmark.

Til gengæld knytter der sig som omtalt en kollektiv erindring til det fortidige. Landbokulturen skildres og tematiseres således indtrængende i en omfattende skønlitteratur, der netop kaster lys på og trænger ind i opbruddet fra landbokulturen og dens konsekvenser. Det sker i romaner som eksempelvis *Som landet ligger* (1983) og *Lindas tid* (1985) af Arthur Krasilnikoff (1941-

2014), *Lille Jonna* (1977), *Den lange sommer* (1979) af Kirsten Thorup (f. 1942), *Mærkedage* (2007) og *Hjertet slår og slår* (2014) af Jens Smærup Sørensen (f. 1946), *Mulighedernes land* (1989) af Vibeke Grønfeldt (f. 1947), *Prinsesserne* (1996) af Anne Marie Løn (f. 1947), i lyrik og noveller af Knud Sørensen (f. 1928) og mange andre. Den række af forfattere, som således skriver sig ind i en stor tradition af skildringer af landbokultur, der også foldede sig ud fra og med cirka 1900 i lyrik og prosa af eksempelvis Jeppe Aakjær (1866-1930), Marie Bregendahl (1867-1940), Johan Skjoldborg (1861-1936) med flere. Disse værker, skrevet af Krasilnikoff, Grønfeldt, Thorup med flere, skildrer ofte den oplevede dobbelthed af tab og vinding ved, at én verden, landbokulturen, sognekulturen i landsbyen eller i den lille stationsby med dens lokaliserede former går under, mens nye muligheder åbner sig i storbyen og i de mere internationalt og urbant prægede miljøer, som byder sig til for mønsterbryderen. De litterære værker skildrer på kunstnerisk vis, at opbruddet ofte ramte dybe erfaringslag af konflikter. De samme billeder af en livsverden, der er forskellig fra det moderne hverdagsliv, findes også i bredere, folkelige iscenesættelser både i form af nostalgisk og reaktionære forestillinger om den skønne fortid og som utopiske udkast til et bedre liv i større balance med forudsætningerne i naturen.

Forfatteren Knud Sørensen er som nævnt én af dem, der litterært forvalter arven. Han behandler i sit store forfatterskab dobbeltheden af landbotraditioner og moderne erfaringer i samtidens danske kultur, som det tager sig ud set fra landbodistrikterne og landsbyerne. I essayet "I virkeligheden drejer det sig jo ikke om "provins"" skitserer han således, hvad han anser for at udgøre to overordnede sprogsystemer eller sociokulturelle codesystemer i Danmark, nemlig en traditionsbunden bondekulturs sprog og den moderne industrikulturs:

"På samme måde som der er to natursyn, er der to sprog. Bondekulturens sprog er, fordi det opstår og fungerer i et traditionsbestemt miljø, et sprog, der arbejder meget med det underforståede, med antydningen og – i ekstreme tilfælde – handler om noget helt andet, end det bogstaveligt gør. Det er et sprog, der i sin udtryksmåde er konfliktskyende, for det er opstået i og skal bruges i et lukket samfund, hvor man er tvunget til at omgås hinanden også efter en evt. konflikt. Derfor underdriver man, derfor bruger man sproget på en vigende måde, hvor den talende ligesom vibrerer mellem et direkte og et ironisk plan, så han hele tiden har muligheden for at dreje udsagnet, bestemt af situationens udvikling. Det er et sprog, der er velegnet til at føre frem til de bedst mulige løsninger af foreliggende problemer uden at der opstår brud.

På alle punkter er industrikulturens sprog anderledes. Det er et sprog,

der er klart og kontant, enten i direkte udsagn eller i bidende ironi, det er præget af eksperimenter og hastig "udvikling" sådan som hele industrikulturen er det. Det er egnet til provokation og debat, til nytænkning og til formulering af abstraktioner. Hvor bondekulturens sprog havde underdrivelsen som væsentligt element, har industrikulturens sprog overdrivelsen, og dets rigdom er dets grænseløshed, hvor bondekulturens sprog har sin rigdom som følge af en begrænsning."¹¹

Knud Sørensen indkredser en slags konfliktens grundkerne i modsætningen mellem landbo- og bykulturelle erfaringer. Han understreger, at man næppe finder agenter, der rent repræsenterer enten det ene eller det andet sprog. Der er derimod tale om et sammenstød mellem erfaringslementer i det enkelte menneske snarere end mellem for eksempel to lag af befolkningen.

Bevidsthedsdannelsen i Danmark er stadig præget af modsætninger mellem traditionsbundne og moderne erfaringsformer. For at belyse denne identitetskonflikt mellem land- og bykulturelle erfaringer vil jeg i det følgende diskutere nogle sider af de bevidsthedsformer, som havde udviklet sig i landbokulturen.

Bønder og andelslandmænd

"Det er ikke en betingelse for at drive landbrug, at der findes bønder," hedder det et sted i den engelske forfatter og kunsthistoriker John Bergers bog om bondekultur fra 1979, der på dansk udkom under titlen *Svinets jord* (1983). Bogen er en skildring af indtryk og inspirationer, som Berger fik under ophold blandt franske bjergbønder, men det bliver hos Berger til mere globale og historiske karakteristikker af grundlæggende træk ved bønders livsform. Den traditionelle bondes erfaringsverden er formet af generationers slid for føden og dannet af en overlevelseskamp. Hans levemåde er indstillet på et socialt sammenhold og på deling af vilkårene i en tilværelsessituation præget af materiel knaphed. For bonden er arbejdet tilværelsens egentlige mening, hans højeste mål er at overleve ved hjælp af sin arbejdsomhed. I hans forståelse af livet og dets mening indgår der næppe forestillinger om en endelig sejr over knapheden. Og dermed heller ikke forestillinger om et historisk slutpunkt for hans virke, der ville indebære et stabilt overskud og en varig sikring af tryghed og velfærd.

Berger mener derfor, at bønders livsopfattelse må adskille sig diametralt fra de forskellige urbane klassers selvforståelse. Både borgerlige, liberale og socialistiske ideologier, som udspringer primært af byklassers livsverden, omfatter lighedsideal, der er indrettet på deling af et overskud, som det samfundsmæssige arbejde tilvejebringer. I disse klassers forventninger og selvforståelse indgår der da en forestilling om en historisk slutsituation med lighed og ret-

færdig fordeling af en materiel overflod. De urbane klasser kæmper politisk for at fordele en samfundsmæssig rigdom. Bønder udgør derimod en klasse af overlever, hvis livsform bindes sammen af den fælles nøjsomheds erfaring og -forventning. Når denne livsform integreres i et regelighedssamfund, så mister den sit grundlag og klassen går under, hævder Berger. Den ophører med at eksistere som en traditionel bondelivsform. Bønderne bliver landmænd.

De franske bjergbønders livsform, som er Bergers eksempel, er stort set feudalt organiseret og adskiller sig på mange måder fra det 20. århundredes danske andelslandmands livsverden. Den overgang fra bondekultur til landmandsliv, som Berger skitserer, er på mange måder dækkende for en udvikling, der fandt sted i dansk landbrug hovedsageligt i løbet af det 19. århundrede. Og forvandlingen fra en livsform baseret på knaphed til en kalkulerende markedsbevidsthed var i én forstand afsluttet i de store strukturomlægnings tid for omkring 130 år siden, da den danske andelslandmand overtog bondens historiske rolle. Det interessante er imidlertid, at andelslandmanden alligevel fastholdt træk af bondekulturen og dens traditionsfæste.

Andelstiden fra 1880 til 1960

Den omlægning af produktionsforholdene, som fandt sted i slutningen af 1800-tallet, betød, at familiebrugsstørrelsen fortsat kunne hævdes og blive dominerende. Selvejerstrukturen gjorde *gården* til kernen i et nuanceret familie- og bedriftsmiljø, der omfattede de fleste sider af tilværelsen. Gårdbruget var stadig centrum for en relativ lukket økonomi, ligesom familieliv, sociale funktioner og forsørgelsesopgaver naturligt kunne hænge sammen med arbejdet i mark, stald og husholdning. Erfaringer og holdninger formidledes fra generation til generation. Og landbrugsarbejdet havde, i modsætning til for eksempel det industrielle lønarbejde, sig selv og sine egne synlige resultater som mål og løn.

Overgangen til forøget husdyrhold dannede desuden baggrund for, at arbejdet i bedriften blev alsidigt samt både fagligt og bevidsthedsmæssigt udfordrende. Man skal for eksempel ikke underkende den intellektuelle udvikling, som krævedes for at få kompliceret sædskifte i markplaner og avlsarbejde med dyrene i det nye landbrug til at lykkes. Arbejdet med afgrøderne og husdyrene kunne opleves som et eksistentielt udviklende livtag og som et personlighedsskabende livsværk, der naturligt lod sig sende i arv fra generation til generation. Et krav om økonomisk vækst og bestandig større teknisk beherskelse sendtes imidlertid også i arv. Avlsarbejdet med dyr og planter egner sig i modsætning til det gamle bondebrugs rytmer for en videnskabeliggørelse. Med udviklingen af rationelle foderplaner, bestemmelsen af mælkenes fedtindhold ved gerberering, brugen af handelsgødning, indlæggelsen af udvalgt sæd ved

Figur 3. Høsten og andet markarbejde krævede et nært samspil mellem mand og hest i det danske landbrug, før den store mekanisering satte ind fra og med cirka 1960. (Kilde: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).

insemination og så videre, sættes den centrifuge i gang, som formede et højt industrialiseret landbrug. Men det lykkedes i første omgang for bondestanden både at tilpasse sig markedskonometriens fordele og samtidig at afgrænse sig fra dens tendenser til at ville underlægge sig alle livsforhold. Andelslandmanden, den ny tids oplyste bonde, organiserede sig som småproducent i et spændingsfelt mellem det traditionelle og det moderne. Hans storhedstid strækker sig fra omkring 1880 til omkring 1960, der også kaldes for andelstiden, hvor hans særlige kultur- og livsform får status og betydning i det danske samfund.

Det var en selvbevidst andelslandmand med politisk, økonomisk og ideologisk indflydelse på alle samfundets anliggender, der kunne entre det 20. århundredes scene. Og denne scene formåede han altså, med sin særligt organiserede livsform i behold, at spille en hovedrolle på frem til 1950'erne. Selv en dybtgående markedskrise som den, der ramte de fleste samfundssektorer og også landbruget meget hårdt i 1930'erne, rystede ikke kernepunkterne i selvforståelsen. Den styrkede måske endda den grundlæggende opfattelse af egen

nødvendighed for nationens overlevelse, for fødevarerne garanterede jo mad på bordet.

En hovedårsag til, at den indre sammenhæng i livsform kunne fastholdes, var selvfølgelig, at en egentlig industrialisering af Danmark udviklede sig relativt langsomt i perioden og sådan, at landbruget stadig dominerede. Dele af industrien voksede netop med udgangspunkt i det landbodominerede forarbejdningsled: andelsslagterier, konservesindustri med videre. Med til billedet hører også husmandslovgivninger, eksempelvis de fra 1919 og 1925, med forordninger om jordudstyknings og billige statslån, der var med til at sætte en bremse for proletariseringstrusler og dermed sikre livsformen. I 1950 udgjorde den egentlige landbrugsbefolkning stadig mere end en million mennesker. Det var en fjerdedel af hele befolkningen. Desuden boede der yderligere henved en million i landdistrikterne, hovedparten af disse var håndværkere, handlende, landsbyskolelærere med mere, der var mere eller mindre direkte afhængige af at levere service til landbrugets folk.

Denne halvdel af den danske befolkning udgjorde et stort netværk, der havde sognet og dets traditionelle livsmønstre som centrum; de virkede som buffer eller et lag af kulturel 'træghed' mellem det traditionelle provinsliv og en moderne urbanitet. Det forstærkedes af, at hverdagslivet i de egentligt bymæssige områder i kraft af kontinuerlig indvandring fra landet også var under indflydelse af andelslandmandens særlige værdier og tænkemåde. Udviklingen i arbejderkulturen i 1920'erne og 30'erne bar præg af påvirkninger fra denne landbosammenhæng. 'Indvandrerne' medbragte sider af sognelivsformen til bykvarteret. Det gjaldt stærkest i de nye stationsbyer og i mindre købstæder, der ofte var hjemsteder for andelsbevægelsens virksomheder, og hvis indbyggere bestod af førstegenerationsindvandrere fra eller med slægtsrelationer til landbruget. På den måde var selveje og sognelivsform væsentlige figurer i dansk mentalitet. Så selv om industrialiseringen voksede og modnedes som virkelighed, så 'forsinkedes' dens gennemslag i bevidsthedsformerne og derfor slog en egentlig urban livsopfattelse meget sent igennem hos store befolkningsgrupper. Landbruget og dets livsformer 'hyttede' sig længe bag denne kulturelle palisade.¹²

Den karakter, afvandringen fra landet havde i århundredets første halvdel, var også med til at fastholde landbrugets selvopfattelse. De, der vandrede til byerne for at blive industriarbejdere eller lavere funktionærer, var ikke selvejerlandmændene eller deres nære familiemedlemmer. Det var derimod hovedsageligt et 'overskud' af arbejdskraft, småfolk, proletariserede unge uden kapitalmulighed. Bevidstheden om dette blandt de toneangivende på landet, de mere velbjegete, var med til at cementere en relativ udbredt, nedvurderende forestilling om, at arbejdere i byen hovedsageligt var mennesker, som ikke

havde evner til at drive det videre. Desuden er der naturligvis modsatrettede økonomiske interesser, som skiller selvejende landmænd og arbejdere, når det eksempelvis gælder lønniveauer ved andelsvirksomhederne. Gennem indvandringen finder der en kontinuerlig påvirkning sted fra landet til byernes arbejder- og funktionærlag, mens landmanden i høj grad sætter ideologiske skotter for en modsat strøm af visse kulturelle påvirkninger.

Livsformen – styrke og svaghed

Det interessante ved landbofolkets selvorganisering som små, familiebaserede producenter i andelsbevægelsen var ikke bare, at man kunne danne og fastholde en særlig betydningsverden og livsform, som kunne holde igennem første halvdel af det 20. århundrede. Men også den måde, det lykkes at danne denne livsverden på, så den fungerede som et midtpunkt for – eller en mediering af – traditionelle og moderne erfaringer. Stærke elementer af gamle bondesæder kom til at fungere i livssammenhængen, mens man samtidig producerede moderne.

Nogle af de afgørende og sammenbindende elementer i landmandens livsform var:

- en *traditionsbevidsthed*, der bandt det enkelte individ både til et net af slægtskabs- og nabolagsrelationer og til en generationskæde

- en *dagsværksideologi*, der skilte ham fra lønarbejderens bevidsthedsform, fordi landmanden ikke tænker arbejde som tid, men som et naturligt virke i et tilbagevendende livtag med årstider og nødvendige gøremål.

- *det hele og sammenhængende liv*, der ikke satte skel mellem familie- og produktionsliv eller mellem arbejde og fritid.

- *nøjsomhed, sparsommelighed og naturalieøkonomi*. Idealet var at 'betale enhver sit' og ikke stifte 'løs' gæld. Man var altid i stand til 'at spænde livremmen ind', hvis det kneb, for man kunne producere mad til sig selv, være selvfor-synende, og ellers kunne man bytte sig til resten i vanskelige perioder.

- *underspil*. Som en afledt effekt af tilværelsesformen i små, relativt aflukkede sognefællesskaber stak man ikke for højt op. Nu skal man ikke forveksle underspil med beskedenhed, for den, der har 'råd' til at underspille, kender nok sit eget værd og behøver derfor ikke overdrivelsen.

- *nyttefordringen*, der rummer idealet om, at alle handlinger og gøremål tjener nyttige eller praktiske formål.

De opregnede karakteristika ved andelslandmandens livsform formede til-sammen hans nyttige, jævne og virksomme omgang med tilværelsen og dens fordringer. Således var der en række træk, der svarer til dem, John Berger finder hos de traditionelle, overvejende feudalt organiserede bønder. Disse tra-ditionsbærende træk var ikke enerådende i den danske andelslandmands livs-

form. Han 'tænkte' samtidig moderne, producerede moderne, fordi han måtte indrette sig på de internationale markedsmekanismers krav, og derfor har de nævnte elementer måske snarere været stabiliserende konventioner end egentligt konstituerende sider.

Det lykkedes for andelslandmanden at fastholde denne livsverden som en slags bastion mod en gennemgribende kapitalisering og mod mere moderne livsformer, *præcis så længe, han kunne opretholde sin afgrænsning*. For han havde kun i ringe grad et kritisk forhold til det moderne. Det skal forstås på den måde, at landmanden tolkede sit liv i forhold til en relativ afgrænset symbolkreds med udspring i netop den praktiske verden. Derfor afviste han uden videre det, der lå udenfor. Man kunne med et spil på det tidligere citerede af Knud Sørensen sige, at hvor bondekulturens tegn- og symbolverden havde sin styrke og svaghed i at være bundet til én meget konkret og stofflig livsverden, dér viste industrikulturens tegn- og symbolverden sin større styrke ved at være grænseløs og grænsesprængende.

Udviklingen var for landmanden en næsten skæbneagtig størrelse, der opererede udenfor ham selv og hans verden. Hans egen verden udgjorde derfor kun i ringe grad en kritisk platform mod den. Den var snarere en skalmur, som afskærmede og opretholdt den tavshed, der udspringer af forestillingen om, at tingenes tilstand og foranderlighed under udviklingens lov vel ikke kan være stort anderledes. Faktisk udhuledes livsformen langsomt, men sikkert i løbet af første halvdel af dette århundrede.

Det informelle system bryder sammen

I slutningen af 50'erne vippede den nationaløkonomiske balance fra landbruget til industrihvervene, og samtidig voksede servicehvervene. Lige så afgørende var det for udviklingen, at et traditionelt nationalt baseret kultursyn, der havde sine rødder i 1800-tallets folkelige forståelsesformer og bevægelser, og som var båret primært af andels- og højskolebevægelserne, nu blev afløst af et mere urbant og internationalt.

Der kom store pengemængder og et større udbud af forbrugsvarer i omløb. Og med pengerigeligheden dannede velstandssamfundet et modbillede til landbokulturens nøjsomhed og sparsommelighed. Samtidig spillede staten og det offentlige stadigt større roller i samfundslivet og for den enkelte. En række socialiserings- og forsørgelsesfunktioner samt planlægningsopgaver blev overtaget af centrale, offentlige instanser. Det betød, at landbotilværelsen tømtes for funktioner, og at sognelivets traditionelle selvrådighed opløstes.

Afvandringen af arbejdskraft fra land- til byerhverv tog fart i årene fra 1950 til 1970.¹³ 'Afvandringen' skete ofte uden geografisk flytning og som en langstrakt proces, for man tog typisk (industri)arbejde uden for ejendommen og

blev altså pendler, mens landbrugsbedriften afvikledes over en årrække. Denne form for omlægning af tilværelsen praktiseredes især i de egne, hvor større virksomheder blev grundlagt og ekspanderede stærkt i de år i de traditionelle landdistrikter.

Der var vækst i industrien i de år, men i de større byer var det først og fremmest serviceerhverv, der opsugede arbejdskraft, eksempelvis de titusinder af kvinder som var nye på arbejdsmarkedet. Væksten i nye industrielle arbejdspladser var størst ude i landdistrikterne. Det var virksomheder i mindre stationsbyer eller andre mellembyer, der fik vokseværk med etablering af jobs i tusindtal: det gælder Lego i Billund, HTH i Ølgod, Brdr. Gram i Vojens, Danfoss i Nordborg, Lindø-værftet i Munkebo, Gulf Raffinaderiet på Stignæs, Carmen Curlers i Kalundborg, Grundfos i Bjerringbro, Grindstedværket, Bang & Olufsen i Struer samt en række tekstilvirksomheder i Herning, Brande og Ikast.

Denne ekspanderende industri udenfor de 'gamle' byer og traditionelle købstæder opsugede arbejdskraften og medvirkede stærkt til det økonomiske fundament under den danske velstand. I kraft af sine lønudbetalinger formidlede de nye arbejdspladser i mellembyerne en hidtil uset pengestrøm til landboerne. De nye virksomheder rekrutterede medarbejdere blandt husmænd, bønder, hidtil medhjælpende hustruer og småhåndværkere. Disse kunne blive boende på deres landbrug og var faktisk ofte nødt til det, fordi lovgivningen besværliggjorde nedlæggelse af brug og frasalg af jord. Men bevidsthedsmæssigt 'afvandrede' de.

Den traditionelle landbo- eller sognekultur opløstes hastigt i den integrerende bevægelse mellem moderne bylivsnormer og traditionelt provinsliv. Hvor landbokulturen havde baseret sig på livsforms-elementer som *nøjsomhed*, *stedbundethed*, *traditionsbevidsthed* og *nyttefordringer*, så rejste velstandssamfundet et spejl med andre normer, som greb fat i en række underliggende behov og ønsker i landbosamfundet. Drømmen, om at rejse fra de snærende lokalsamfund, om at uddanne sig ud af det trange miljø har eksisteret længe på landet. Folkehøjskolernes virksomhed levede især tidligere af den samme længsel mod viden. Men drømmen havde hidtil været forholdsvis tavs. Det var jo næsten ikke muligt. Den havde levet som en underkuet forestillingsverden hos mange. Nu blev den en reel mulighed. Det var landboudommen, der nu i større målestok orienterede sig mod byens bedre lønniveauer og de nye muligheder for uddannelse. Men også midaldrende ægtepar på mindre rentable småbrug så muligheden. Og det skete i etaper for den enkelte familie, først tog den ene af ægtefællerne halvtidsjob, et par år senere heltids, så fulgte den anden efter.

En folkevandring rullede som en række af forskydninger. Det var især blandt generationen af landbofødte fra omkring 1920 til omkring 1950, at mange nu skiftede til industriens arbejdspladser. Deres børn fik realeksamen, siden

studentereksamen og videregående uddannelse, og de vandrede således mod karrierer i den offentlige sektor. Mens en række erfaringer hidtil havde kunnet formidles fra generation til generation, opstod der nu brud. For tusindvis af familier blev situationen den, at bedsteforældrene repræsenterede landbruget, forældrene var rykket til industrielt lønarbejde, mens deres børn fik videregående og teoretiske uddannelser. En kæde af kultur- og erfaringsformidling var brudt.

Den centrale periferi: Byen rykker på landet

Der har tidligere været store befolkningsmæssige sivninger fra land til by. Det særlige ved situationen fra omkring 1960 var, at det nu snarere var byen, der rykkede ud på landet end omvendt. Der var i al fald tale om frem-og-tilbagevandring, en pendling mellem bosted i landdistriktet og fjernere beliggende arbejdsplads. Det var den relative billiggørelse af bilen, den større disponible pengemængde samt ændrede normer, der skabte forudsætningen. Når de, der afvandrede, ikke i absolut forstand forlod lokalområdet, for de blev som sagt ofte boende på ejendommen, kom de til at virke som formidlere af holdninger og normer fra industriarbejdspladsen.

Derfor skete opbruddet fra det traditionelle hurtigt og voldsomt. Processen gik videre. De unge landbofødte, der nu blev de vellønnede i industri eller service, etablerede sig i nyopførte parcelhuse. Velstandssamfundet tilbød en ny form for anonymitet i disse nye parcel- og typehusområder, der som ringe af forstadsmiljøer begyndte at omkranse de egentlige bydannelser og landsbykerner. Disse hastigt voksende ringe dannede et 'bybryn', en central periferi om de gamle kerner, et nyt bo- og levemiljø i zonen mellem land og by.¹⁴

De moderne livsnormer blev dominerende på land og i by i løbet af en halv generations tid. Og med velstandens normer forankrede i bevidstheden hos de fleste var landbokulturens storhedstid omme. Den var stærk så længe, der ikke var egentlige alternativer for den enkelte. Sognelivsformen dannede rammen om relativt bundne fællesskaber. Det modernes indtog betød frisættelse og mobilitet for den enkelte og dermed et opbrud. Den tilsvarende bevægelse skete i de traditionelle byområder, især i arbejderkvarterer, hvor de traditionelle bindinger til bestemte kvarterer med særlige kulturelle livsformer blev revet over. Arbejderen flyttede fra midtbyerne ud til lys, luft og pæne fortove i disse nye omegnernes typehusbebyggelser med sirlige haver og hække. I dette nye livsrum mødtes by og land på en ny måde, nemlig i en slags tredje form, der hverken var det ene eller det andet. De mødtes som fælles repræsentanter for et folk, der så at sige starter "forfra på den bare mark". De havde måske kulturelle traditioner i kufferten, men det var nu en stort set ugyldiggjort, ubrugelig bagage. Her var ingen fælles livsform. Alle var nybyggere og fraflyttere.

Figur 4. Den lille, grå Ferguson med såkaldt kraftoverføring og hydraulisk ophæng er blevet et symbol på den store forvandling i dansk landbrug i årtierne efter 2. verdenskrig. (Kilde: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).

Det er ikke mærkeligt, at folk fulgte de nye tiders muligheder. Den række af omkostninger, som opbruddet fik for livsformerne, var relativt usynlige i samtiden, mens de senere begyndte at aftegne sig i udviklingens bakspejl. I det forholdsvis lukkede og selvberørende sogneliv var man på godt og ondt udleveret til dets sociale fællesskab med de fleste sider af ens tilværelse, simpelthen fordi de tilgængelige former for opfyldelse af behov, service, afgørelse af tvister med videre var samlet her. Derfor var landboen afhængig af fællesskabet og dets normer; det enkelte individ kunne vanskeligt unddrage sig at have en betydning i det eller være medansvarlig for det. Det jævne hverdagsliv, som på den måde har udfoldet sig i århundreder, har spillet en ret anonym rolle i et større samfundsmæssigt perspektiv. Men det enkelte individs tilværelse i sognekulturen har ikke været oplevet som anonymt. Tværtimod har tilværelsen formet sig i en kendthed og fortrolighed med omgivelserne, i en nøje viden om livsreglerne i det sociale rum og navnlig under fællesskabets nøje, undertiden behårde kontrol.

Under urbaniseringsprocessen blev en række informelle netværk, der støttede og kontrollerede det enkelte menneske i fællesskabet, revet op. Det sociale net var usynligt i den forstand, at det ikke var institutionelt, men samtidigt særdeles synligt i det lokale rum, fordi det knyttede sig til personer og deres rangorden, slægtsmæssige tilknytning med videre. Et sådant uformelt netværk fungerer i et socialt rum, hvor de fleste deler en række grundlæggende erfaringer. Derfor er det sociale system, den sociale udveksling, anderledes i et nybygget parcelhusområde, hvor de fleste er pendlere og tilflyttere. I nybyggerområderne isoleredes kernefamilien om sig selv, mens den omvendt i de traditionelle lokalmiljøer var tvunget til at fungere i et rum af slægtskabs- og nabolagsrelationer.¹⁵ Som en konsekvens af de ændrede bosætningsmønstre og sociale net opløstes en række moral- og værdiopfattelser, der tidligere var selvindlysende og dermed oftest uudtalte. Groft sagt, flyttes tilværelsens mål og meninger ligesom medansvaret for det samlede sociale liv fra et lukket fællesskabs fordomme til den enkeltes egne valg. En anden konsekvens af urbaniseringsprocessen var, at den relativt lukkede lokaløkonomi sprængtes. Der skete en større adskillelse mellem det produktive og det rekreative liv. Virksomheder flyttedes bort fra boligområder – eller omvendt – og landbrugere, småhåndværkere og småhandelnde forsvandt. Det økonomiske kredsløb, som karakteriserede de traditionelle lokalmiljøer, blev brudt og erstattet af pendling.

De 'gamle' lokalkulturer var bundet sammen af nødvendighed og af en lav social mobilitet. En række meget forskellige funktioner skulle varetages lokalt; derfor var der mange forskellige kompetencer tilstede. Desuden var der en lang række både traditionelle, materielle og praktiske omstændigheder, som gjorde at de fleste familier stadig bosatte sig i det lokalområde, hvor i hvert fald én af dem var født og opvokset. Det gav en vis kontinuitet. I de nye livsrum, forstæderne, er allokeringen ganske anderledes, primært fordi de nye kvarterer som regel er bygget i en etape med relativt ens udstyrede huse. Indflytterne er dermed som regel – alt andet lige – i samme alders- og indkomstgruppe. Boligsmag, økonomisk formåen, uddannelsesgrad og sociale ambitioner bestemmer derfor i nogen grad på forhånd, hvem der slår sig ned her. De nye parcelhusforstæder, som blev helt dominerende som livsrum fra og med 1960, har derfor et helt andet præg end de gamle, groede landsbyer. Forstæderne udgør et spring i bosættelsesnormer, både for arbejdere fra de gamle midtbyer og for de, som vandrede ind fra landområderne.

Hverdagsliv og nye rytmer

Store ændringer i hverdagslivet og dets mønstre på landet var med til at formidle et spring. En række tekniske 'revolutioner' ændrede tilværelsen og medvirkede til at gøre den mere urbant orienteret. Forfatteren Arthur Krasilnikoff

Figur 5: Mekaniseringen betød voldsom effektivisering i landbruget, ligesom det skabte en betydelig vækst i produktionen for en række industrier, der fremstillede landbrugsmaskiner. Her er det en selvkørende Dronningborg mejetærsker. Dronningborg fabrikkerne blev grundlagt i 1894 ved Dronningborg Mølle uden for Randers af N. Kristian Nielsen og videreført af hans søn, I. Damgaard Nielsen. I dag er virksomheden ejet af et amerikansk firma. (Kilde: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).

har for eksempel et sted i romanen *Som landet ligger* (1983) skildret, hvad etableringen af et nymodens frysehus til opbevaring af daglige madvarer i landsbyen betød: de traditionelle slagtegilder ophørte. Og dermed et stykke socialt liv. Nu gav det ikke længere mening med årstidsbestemte frådserier i ferskt kød. Og landbrugere er praktiske mennesker, der vurderer og handler ud fra et nyttesynspunkt.

Traktoren kom til og brød forholdet mellem mand og dyr, for hesten havde været landmandens stolthed, arbejdsfælle og produktionsnerve. Med slagtningen af den til fordel for den grå Ferguson begyndte et mere pragmatisk forhold til dyrehold at sætte sig igennem. Asfalteringen af alle kommuneveje, automatiseringen af telefoncentraler, ophøret af de småhandlendes salgsruter rundt på gårdene og effektive tankvognes overtagelse af de gamle mælkeruter betød, at de små samfund mistede nogle vigtige instanser, som var med til at formidle

Figur 6. Kalørgården, der her er fotograferet af Sylvest Jensen i 1957, lå vest for Odense med sin stolte hovedbygning, haveanlæg, avls- og staldbygninger. I dag ligger resterne af gårdanlægget som en reminiscens dybt inde i Odenses system af forstæder.

og sammenbinde det lokale. Samtidig blev der færre mennesker på landet. En begyndende opløsning af nødvendighedens netværk satte ind. Grundlaget for pendlingen mellem soveby og arbejde skabtes ved bilernes udbredelse og industriernes udflytning. De hårde hvidevarers (køleskabe, frysebokse, vaskemaskiner) billiggørelse medførte, at kostvaner og arbejdsgange forvandlede sig. I første omgang kunne hushjælpen spares med endnu en brik til den sociale isolering af familien på landet til følge, i næste omgang kunne landhusmoderen selv blive sat fri til lønarbejde uden for hjemmet. Der kom varmt vand i hanerne med etablering af centralvarme i de fleste landbohjem. Det blev herefter almindeligt at gå i bad op til flere gange om ugen. Den særlige lugt af bonde blev derved fortrængt og erstattet af mere 'urbane' deodorant-dufte. Det må have betydet noget for kropsopfattelsen, at det arbejdende menneskes 'adelsmærke', svedlugten, nu blev gjort til tabu. Det moderne toiletsystem, vandkloset med træk-og-slip, forandrede forholdet til "lort". Det var en forfinelse af sæder og

skik og et statusmærke, at man nu sendte 12-14 liter vand igennem et kompliceret rørsystem efter hvert toiletbesøg i stedet for at "skide" ude bag køerne.¹⁶

TV forandrede tidsrytmerne. Der blev mange steder sat et punktum for dagsværket med nyhedsudsendelse klokken 20.00. Inden dette tidspunkt måtte man være vasket og omklædt, så man kunne tage plads i den fine stue, for her blev apparatet ofte placeret, og de fleste steder var der tradition for, at man kun kom i den fine stue med sit 'pæne' tøj på. TV-apparatets tilstedeværelse i stuen var med til at ændre stuens møblering. Det lave sofabord vandt indpas, så man kunne se fjernsyn henover kaffen.¹⁷ Desuden var fjernsynets formidling af et urbant gennemsnitsdansk ødelæggende for lokaldialekterne. Byens 'fine' normer brød igennem, som noget man nødvendigvis måtte tilegne sig. De havde altid været 'fine', nu trængte de sig uafviseligt på, for børnene blev belært om at snakke 'ordentligt' i skolen.

Urbaniseringen af hjemmene i form af ting og vaner var vel ikke noget nyt? Nej! Men disse nye interiører vandt indpas i landbohjemmene i højt tempo i 1960'erne. Det dokumenteres blandt andet i Danmarks Statistiks hæfte, *Danmark i 30 år. Statistisk oversigt 1958-1988* (1990). Tingene og den brugende omgang med dem i hverdagslivet var i høj grad med til at formidle et spring. Livsrummene forvandlede sig for dem, der blev tilbage på landet, mens tusinder mere eller mindre konkret vandrede til byerne. Tilværelsen blev også på landet urbant og mere internationalt orienteret. Forskellen mellem land og by ophørte i grunden med at bestå.

Den sociale geografi i storkommuner og strukturreformer

Vi startede på memory lane, hjemme i forsamlingshuset! Det lokale forsamlingshus er som regel groet i og af det lokale liv i den lille by, det lille samfund, landsbyen, og her findes det stadig i Udkants-Danmark'.¹⁸ Forsamlingshusene indgik især tidligere centralt i den sociale kapital som en væsentlig komponent i den lim, der fik det lokale livsmønster til at hænge sammen. Endnu i 1950'erne og 60'erne indgik de mange landsbyer og lokale miljøer i noget, man kunne kalde et egnsystem og en lokal nabolagsøkologi.¹⁹ Det begyndte med gårdene og landsbyen, som var 'verdens midte' set med de lokales blikke, og som udgjorde et nabolag med særlige sociale koder og med udveksling af social erfaring. Her udgjorde forsamlingshuset sammen med kirken, landsbyskolen, de lokale foreninger, Brugsen, andre lokale forretninger, håndværkere og så videre 'institutioner', som forankrede og bandt nabolaget sammen. Dette lokale nabolag stod i et bestemt udvekslingsforhold til stationsbyen, der kunne kaldes 'halvnær'. Her fandtes mejeriet og eventuelt slagteriet ofte sammen med butikker, som var for store til landsbyerne, der til gengæld var hjemsted for de daglige og nære kontaktbutikker. Landsbyen var det nære, stationsbyen med –

i sagens natur – stationen med dens udblik og potentielle kontakt til en større verden var til gengæld halvnær. Stationsbyerne var stadig en del af landbrugets domæne, men ikke dér, hvor man kom dagligt. Lidt fjernere fandt man ofte købstaden, hvor advokater, læger, tandlæger, real- og statsskole befandt sig, og hvor der kunne købes mere specielle varer, lidt finere tøj med videre. Købstæderne kunne virke mere fremmede for landbofamilierne end stationsbyerne, for her boede et borgerskab, hvis koder, vaner og sprog var et andet end bøndernes. Lidt fjernere, sådan mentalt set, befandt den regionale hovedby sig, som den fjernere del af den regionale administration.

Et eksempel på dette 'system' kunne være mit eget hjemsovn, hvor landsbyen Grimstrup udgjorde nær-service stedet tæt på vores verdens midte, altså vores gård og dermed hjemstavn. Hjemme fra gården var der vel 11 kilometer til stationsbyen Bramming, mens købstaden Varde lå 12 kilometer borte i en anden retning, men mentalt set var der betydeligt længere. Her handlede vi i manufaktur- og isenkramforretninger og ikke bare "vår op' i æ' brugs", for i købstaden var vi omklædt i søndagsklæder til lejligheden. Her var jo både fortove og fine folk! Længere borte, ikke som geografisk, men som mental afstand, lå den regionale hovedby Esbjerg, som vi kun meget sjældent besøgte. Den var af en anden slags, en anden verden, syntes vi.

Dette uformelle 'system' balancerede i mange årtier med service på mange niveauer og hvilede på det faktum, at halvdelen af Danmarks befolkning boede på landet. De levede af landbruget og af de mange lokale servicefunktioner og håndværk, der knyttede sig til landbruget, levede sekundært af landbruget, som var det altdominerende erhverv. Det 'system' er brudt ned. Landbruget er stadig et stort erhverv i økonomisk forstand, men det opretholder ikke længere et kulturelt landskab. Det er ikke længere centrum for en social og kulturel kapital. Den deroute satte ind for alvor fra og med 1960'erne, men mange hundrede småbyer og mellembyer, herunder ikke mindst stationsbyer, fik et boost eller løft fra uventet kant.

I 1970 fik en række mindre byer ude i landområderne nemlig en ny betydning, fordi de blev lokale centre i de såkaldte storkommuner, som blev til ved loven om den kommunale struktur, som trådte i kraft den 1. april 1970. En lang række små mellembyer som Aarup, Langeskov, Ryslinge, Holsted, Gørding, Vejle, Høng, Tølløse og hvad de nu hedder alle sammen, blev således 'hovedsteder' i det nye storkommunale landskab, hvor en forvaltning blev bygget op, som skulle håndtere kildeskat, bistandslov, zonebestemmelser, planlove og meget andet, der kaldte på langt større administration end hidtil set på kommunalt eller amtskommunalt niveau. Velfærdssamfundet foldede sine vinger ud både i de større byer og ude i landdistrikterne. Det gav byggeri og ansættelser til mange, som befolkede og dermed konsoliderede de mindre mellembyer, der nu

var små hovedbyer, som dels ansatte kæmnere, skattefolk og andet uddannet personale, der med deres faste løn var gode skatteydere. Dels byggedes der rådhus til de nye administrative funktioner og store, prestigebetonede idrætshaller, så man kunne få øje på storkommunens velvilje over for sin befolkning. Storkommunerne og det amtskommunale system, der afløste den gamle sogneordning på landet, boostede landdistrikterne og kompenserede stærkt for tabet af landbrugsarbejdspladser.

Denne lokale guldperiode sluttede imidlertid brat i 2007, da den såkaldte Strukturreform trådte i kraft med nedlæggelse af amterne samt af de 275 primærkommuner, der nu blev til 98 nye, meget større kommuner. De nye kommunale landskaber er udtryk for en af de betydeligste, regionale centraliseringer, der nogensinde har fundet sted. Den regionale hovedby, der under storkommunerne kun havde sin del af en udstrakt administration, blev nu et absolut centrum for al kommunal og regional administration. Det betød et kolossalt funktionstab og et dræn i mellembyerne, som i forvejen var funktionsmæssigt udhulede. I dag er det ikke bare landmændene, der er kulturelt hjemløse i landskabet. Det er de små og mellemstore provinsbyers handlende og service også, så det kontinuum, der tidligere eksisterede fra gårdene over de små byer og gav en følelse af sammenhæng og orden, er nu erstattet af udtømning og følelse af tab.

Afslutning

De såkaldte udkanter af Danmark, områder med afvandring og en lavere økonomisk vækst end gennemsnittet, blev ikke skabt ved et hokus pokus i forgårs, skønt en beslutning som loven om Strukturreformer i 2007 medvirkede til at problemet eskalerede voldsomt. Det er dog en lang, historisk sammenhæng eller mangel på samme, der har skabt og uddybet en nu tydelig skævvridning mellem byer i vækst og landdistrikter i stilstand. Det er den historie, jeg i det foregående har søgt at skildre som en ydre, geografisk landskabsmæssig historie og som en indre bevidsthistorisk omkalfatring. Andelslandbruget og dets mange institutioner skabte ikke bare erhvervmæssig udvikling og gode levevilkår i landdistrikterne. Det skabte også forudsætningen for livsformer og kulturelle organisationer, der blev båret af selvfølelse og stolthed. Andelslandbruget opløstes imidlertid forholdsvis hurtigt og forholdsvis brutalt i årene omkring 1960. Til gengæld blev velstandssamfundet og dets moderne administrative enheder i form af for eksempel storkommunerne en slags 'redning', fordi den nye administration sendte i hundredevis af nye arbejdspladser ud i provinsen. I øvrigt sammen med en stor industrialiseringsbølge i nogle mellembyer, hvor virksomheder som Danfoss, Grundfos, Lego, HTH, Brdr. Gram med mange flere sugede arbejdskraft op og satte penge og forbrugsmuligheder i omløb ude på landet.

Det gamle andelssystem, der bestod som en balance mellem gårde, landsbyer og mellembyer, blev således i nogen grad erstattet eller opretholdt et stykke tid. Dermed blev en række tankeformer, værdier og holdninger, der var vokset i andelslandbrugssamfundet også mere eller mindre opretholdt i landdistrikterne. Med den såkaldte Strukturreform, der sammenlagde 275 primærkommuner til 98 kommuner, blev det imidlertid tydeligt, at den gamle balance mellem land og by for længst var udhulet. Med det latente tab af en række arbejdspladser, som knyttede sig til den lokale administration, blev manglen på bæredygtighed stillet til skue mange steder. Strukturreformen var medvirkende årsag, men også en slags virkning, for afvandringen fra landbruget og landsbyerne var fremskreden. Den havde mange af de lokale virksomheder været med til at op-suge, men nu begyndte de at outsource samtidig med stærk effektivisering, så arbejdspladser forsvandt i stor hast. Midt i alt det står imidlertid en stærk bevidsthedsdannelse, der ikke har flyttet sig så hurtigt som den teknisk-urbane udvikling. Kultur er også fastholdelse af værdier. Landbokulturen – også den moderne – rummer den lange, seje historie, som i dag danner sære politiske blindgyder i bevidsthedsdannelsens provins. Det er, hvad jeg håber, min artikel har bidraget til at belyse!

Noter

- 1 Afsnittet indgår i en lidt anden udformning i Frandsen & Wøllekær, 2014, s. 114-118.
- 2 Flere af landets folkehøjskoler blev opført efter en grundplan, hvor Thors hammer er synlig. Det gælder eksempelvis Vallekilde Højskole i Odsherred og Vestbirk ved Horsens, som på den måde sendte en hilsen til Grundtvigs og den grundtvigske bevægelses hyldest til nordisk mytologi og dens fortælling om kampen mellem aserne og jætterne, mellem det gode og det onde.
- 3 Forsamlingshuset i Grimstrup er for nylig bygget om og blevet kraftigt moderniseret, så den her skildrede indretning gælder ikke mere.
- 4 Korsgaard, Kbh., 1997.
- 5 Jeg har udviklet og behandlet begrebet om 'mellembyer', der hverken er landsbyer eller centerbyer, men afgørende for en engang eksisterende sammenhæng, blandt andet i Frandsen & Wøllekær, s. 116-119.
- 6 Sørensen, 2007, s. 217.
- 7 Tillægget "Landbrug". Jysk Fynske Medier, april 2015. Kilder: Landbrug & Fødevarer samt Danmarks Statistik.
- 8 Frandsen & Wøllekær, Odense 2014.
- 9 Aner, 2013, s. 216-224 og Thuesen, 2013, 225-230.

- 10 Den store historie om andelslandbruget og dets betydning er fortalt mange gange eksempelvis i Claus Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie*, I-IV. Odense 1988. Senest har Ove Korsgaard skildret udviklingen i sin kulturhistoriske erindringsbog *Solskin for det sorte muld*. Kbh., 2013.
- 11 "I virkeligheden drejer det sig jo ikke om "provins"" , *Kritik*, 56. Kbh. 1981, s. 62.
- 12 Zenius, 1989, s. 126-128.
Helmer Pedersen, 1988, s. 312 ff.
Østergaard, 1988, s. 317-371.
- 13 Nissen, 1991, s. 34-37.
- 14 Frandsen med flere, 1994.
- 15 Se for eksempel Bech-Danielsen m.fl., 2004.
- 16 Den såkaldte Marshallhjælp spillede en stor rolle for mekaniseringen i landbruget. De eksempelvis Frost, 2011, s. 51-93.
- 17 Frandsen, 2011, s. 155-171.
- 18 Der er i dag omkring 850 forsamlingshuse registreret i Danmark ifølge Forening af danske forsamlingshuses opgørelse i 2014.
- 19 Frandsen, 1994.

Litteratur:

- Aner, Louise Glerup: "Den grænseløse by. Når københavnere flytter på landet". I Gunnar Lind Haase Svendsen (red.): *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet*. Odense 2013, s. 216-224.
- Bech-Danielsen, Claus m.fl.: *Urban Lifescape. Space Lifestyle Consumption*. Aalborg 2004.
- Berger, John: *Svinets jord* (Pig Earth, London 1979). Århus 1983.
- Bjørn, Claus m.fl.: *Det danske landbrugs historie*, bd. 3, 1810-1914. Odense 1988.
- Böss, Michael (red.): *Folkestyrets rugekasser: Frivillige foreninger og folkestyre*. Aarhus 2014.
- Casey, Edward S.: *The Fate of Place. A Philosophical History*. Berkeley/Los Angeles 1997.
- Christiansen, Palle Ove: *En livsform på tvangsauktion?* København 1982.
- Dahl, Henrik: *Den usynlige verden*. København 2008.
- Dragsbo, Peter & Helle Ravn: *Jeg en gård mig bygge vil: Der skal være have til*. Odense 2001.
- Fossat, Sissel Bjerrum (red.): "Mekaniseringen af landbruget – mekanikplever og djævelskab eller det moderne landbrugs fremtid? Om de danske landbrugsstudierejser til USA under Marshallhjælpens tekniske bistand". I Nils

- Arne Sørensen: *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970.*
- Frandsen, Johs. Nørregaard: "Da landbolivet blev en by i provinsen". I: *Folk og Kultur*, 1991, s. 33-59.
- Frandsen, Johs. Nørregaard m. fl.: *Den centrale periferi.* Aarhus 1994.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: "Brede gårde, store haver spredte på din muld: Essay om selvforståelse i landbokulturen 1950-2002". *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift 2001: 2.*
- Frandsen, Johs. Nørregaard m. fl.: *Dansk landbrug set fra luften.* Aarhus 2004.
- Frandsen, Johs. Nørregaard & Johnny Wøllekær: *Forsamlingshuse er dansk kulturarv.* Odense 2014.
- Frandsen, Johs. Nørregaard: "Grimstrup on my mind". *Fra Ribe Amt 2008.* Historisk Samfund for Ribe Amt. Esbjerg 2008, s. 95-112.
- Jensen, Bent og Knud Sørensen (red.): *En ny tids bonde.* København 1988.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om lyset: Dansk voksenoplysning gennem 500 år.* København 1997.
- Korsgaard, Ove: *Solskib for det sorte muld.* København 2013.
- Nellemann, George (red.): *Dagligliv i Danmark i vor tid*, bind 1-2. København 1989.
- Pedersen, Erik Helmer: *Det danske landbrugs historie*, bind 4, 1914-1988. København 1988.
- Simonsen, Dorte Gert & Iben Vyff (red.): *Amerika og det gode liv 1950-70.* Odense 2011.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase & Hanne Tanvig (red.). *Landvindinger: Landdistriktsforskning og -perspektiver.* Odense 2007.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (red.). *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet: Viden, cases, teorier.* Odense 2013.
- Sørensen, Jens Smærup Sørensen: *Byggeri.* Viborg 1973.
- Sørensen, Jens Smærup Sørensen: *Mærkedage.* København 2007.
- Sørensen, Knud: *Danmark mellem land og by.* København 1988.
- Sørensen, Nils Arne (red.). *Det amerikanske forbillede? Dansk erhvervsliv og USA, ca. 1920-1970.* Odense 2011.
- Thuesen, Annette Aagaard: "Luft omkring dig. Om tilflytning og institutionel kapacitet i fem danske landsogne". I: Gunnar Lind Haase Svendsen (red.): *Livsvilkår og udviklingsmuligheder på landet.* Odense 2013, s. 225-230.
- Wolf, Eric: *Bønder. En socialantropologisk oversigt over bondesamfundets udvikling*, (1966). København 1973.

Summary

Cooperative farming and its many institutions created not only commercial development and good general living conditions in Danish rural districts in the years from 1880 to 1960. They also created the basis for lifestyles and cultural organisations that helped to promote self-esteem and pride. Cooperative farming, however, declined relatively quickly in the years after around 1960.

The article 'Rural culture from its heyday in the 1950s to the welfare society, municipal reforms and a peripheral position' portrays how farming culture or rural culture came to be challenged when the modern society of abundance and welfare developed after around 1960. Local life in the villages was influenced by competition from the towns, with their higher wages. A culture very much based on independence and self-support lost its sustainability and the farming culture its status. The old rural parishes were worn threadbare, so that which had once been the centre of Denmark now became 'Udkantsdanmark' – 'Fringe Denmark' – as it is condescendingly called.

The article contains an analysis and characterisation of this history, of how life in the countryside changed from being something central to, and representative of, Danish values, self-understanding and national culture into so-called economic, cultural and social 'fringes' or peripheries. It also contains a description of the influence the two municipal reforms of 1970 and 2007 have had on the development – or phasing out – of so-called outer areas and on a number of medium-sized towns in particular. The reform of 1970 gave a number of provincial market towns with a railway station the status of municipal 'main towns', where an administration and other local facilities were established. With the next municipal reform, the so-called structural reform of 2007, these local administrative centres, however, became superfluous. This has had serious consequences for many of these medium-sized towns and their surrounding areas.

Forfatterpræsentation

Johs. Nørregaard Frandsen, cand. phil., professor ved Institut for Kulturvidenskaber ved Syddansk Universitet og leder af H.C. Andersen Centret. Har skrevet, medfattet og redigeret en lang række bøger og artikler i danske og internationale tidsskrifter om landbokultur, byudvikling, folkeoplysning, kulturturisme samt om dansk og nordisk litteratur. Senest bøger sammen med L. Kryger: *Fra H.C. Andersens magiske kuffert*. 2013. Sammen med J. Wøllekær: *Forsamlingshuse er dansk kulturarv*, 2014. Sammen med T.G. Jeppesen og Sun Jian: *Hans Christian Andersen in China*. 2014. På vej er monografien *Som dybest brønd*. Jeppe Aakjærs lyrik.